ЧОРВАДОР ХАЛҚЛАРДА МАТО ТАЙЁРЛАШНИНГ ЭТНИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Абуллаева Насибахон Арабовна,
Андижон давлат педагогика институти
Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
УЎК 391.4:746(575.121)
https://orcid.org/0009-0008-4513-879X

Асоснома: Фарғона водийсида яшовчи ярим кўчманчи, ярим ўтроқ, кейинчалик ўтроқлашган қирғиз, қорақалпоқ, турк, қипчоқ, қурама, минг, юз каби этник жамоаларнинг манзилгоҳларидан тадқиқот учун зарур материалларни тўплашга асос бўлди.

Калит сўзлар: қирғиз, қорақалпоқ, турк, қипчоқ, қурама, минг, юз, этник жамоа, атоноқ, урчуқ, чиллак.

Аннотация: Основанием послужил сбор необходимого для исследования материала из поселений таких этнических общностей, как полукочевые, полусидячие, а позднее оседлые киргизы, каракалпаки, турки, кипчаки, Курамы, мин, сто, проживавшие в Ферганской долине.

Ключевые слова: киргиз, каракалпак, Турк, Кипчак, курама, тысяча, сотня, этническая общность, атонок, урчук, чилл.

Abstract: The basis was the collection of the material necessary for the study from the settlements of such ethnic communities as semi-nomadic, semi-sedentary, and later settled Kyrgyz, Karakalpaks, Turks, Kipchaks, Kurams, Min, Sto, who lived in the Ferghana Valley.

Key words: Kyrgyz, Karakalpak, Turk, Kipchak, kurama, thousand, hundred, ethnic community, atonok, urchuk, chill.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). Фарғона водийсида яшовчи ярим кўчманчи, ярим ўтроқ, кейинчалик ўтроқлашган қирғиз, қорақалпоқ, турк, қипчоқ, қурама, минг, юз каби этник жамоаларнинг манзилгоҳларидан тадқиқот учун зарур материалларни тўплашга асос бўлди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Фарғона водийсида У.Абдуллаевнинг “Фарғона водийсида этнослараро муносабатлар” монографиясида “Россия империясининг Туркистон ўлкасига қарашли Фарғона вилоятида яшаган умумий аҳолининг 52,7 % (828080 нафар) ини ўтроқ ўзбеклар, 26,3 % (423639 нафар) ини қирғизлар ва 9,8 (153780 нафар) ини ярим кўчманчи, (ярим ўтроқ) ўзбеклар, 6,6 % (103931 нафар)ини тожиклар, 1,7 % (25971 нафар) ини қорақалпоқлар ва 2,9 (34561) ини бошқа этник жамоа вакиллари ташкил қилган[1].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳолда яшаб, кейинчалик ўтроқлашган, қирғизлар асосан водий бўйлаб жойлашган бўлса-да, Марғилон (29, 6%), Наманган (25, 7%), Андижон (39, 6%) ва Қўқон (6, 0%) ҳамда Хўжанд аҳолисининг салмоқли қисмини ташкил этган. 1897 йилги маълумотга кўра рус Туркистонига қарашли Фарғона вилоятида яшовчи қирғизлар 423639 нафарга тенг бўлган.

1926 йилги аҳолини рўйхатга олишда эса ҳозирги Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятлари ҳудудида 58960 нафар қирғизлар яшаётгани қайд этилган.

Қорақалпоқлар водийнинг Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларида жойлашган ва Андижондан то Қўқонгача бўлган ҳудудларда ўтроқлаша бориб, ўзларини қатор қишлоқларини барпо этган. Ш.И.Иноғомов таъкидлаб ўтган эдики, Косонсойда (3,580), Қўқонда (2180 нафар), Андижон (2053нафар), Наманган (2180 нафар), Балиқчи (1960 нафар), Шаҳрихон

(1780 нафар), Бувайда (850 нафар), Чуст (815) ҳамда Жалақудуқ, Қўрғонтепа, Олтиариқ, Бешариқ, Қува, Риштон, Фарғона ва водийнинг бошқа туманларида яшаган. [131].

Туркlар 1897 йилдаги маълумотга кўра, Фарғонадаги умумий туркlар сони 14 441 нафар бўлиб, 1926 йилда эса 24 279 нафарни ташкил қилган. Туркларнинг асосий қисми Андижон ва Фарғона вилоятларида яшаганлар. Андижонда 20063 нафари ва Фарғона вилояти ҳудудида, 4216 нафари Ўш ва Жалолободда яшаганлар. Андижон вилоятининг Марҳамат ва Хўжаобод туманларида барлос қабиласи, Фарғона вилоятининг Қува, Қувасой, Охунбобоев туманларида, Ўратепа ва Хўжанд шаҳри теварагида ҳам туркlар яшаган[1]. Юзлар Фарғона водийси ҳудудидаги Андижон вилоятининг Баликчи, Асака, Шаҳрихон, Фарғона вилоятининг Бувайда туманидаги бир қанча қишлоқларда яшаган.

Қипчоқлар Норин дарёси қуйи қисмида Мойлисув, Қорадарё, Наманган уездидаги Косонсой, Сумсар, Подшоота, Ғова каби дарё ва сой ҳавзаларида яшаганлар. Хусусан, Фарғона водийсининг Поп, Бувайда, Данғара, Чуст, Косонсой, Норин, Учқўрғон, Чинобод, Избоскан туманлари ҳудудида яшаган. [116].

Қурамаларнинг 2690 нафари Фарғона водийси ҳудудида яшаган бўлиб, Наманган, Избоскан, Янгиқўрғон, Косонсой, ва Учқўрғон туманларида яшайди. Чорвадор халқ ҳам ўтроқ халқ сингари ўзининг мато тайёрлаш усулига, кийим тайёрлаш анъаналарига эга бўлиб, водийда яшаётган ўтроқ халқларнинг мато тайёрлаш усулларининг айрим жиҳатлари билан ажралиб турган. Бу ҳақида К. И. Антипинанинг «Особенности материальной культуру прикладного искусство южных киргизов» асарида Баткен район қирғизларини мато тайёрлаш усулларининг айрим жиҳатларини кўрсатиб берган. Бунда кашта тикишда ишлатиладиган чокларини бўз матога «терскайик», «ярим крест», «джормомо», «мушкул», «болгаркрест» тикилишини, кашталар орнаментларини баъзи элементларини тикилишини, расмларини, тери оҳорлаш жараёни ва унинг хусусиятларига, палос тайёрлаш унинг орнаментларини ҳақида маълумотлар берган. Чорвадор халқларда мато тайёрлаш усуллари бўйича бир қатор асарлардан маълумотлар олишимиз мумкин. М. Ф, Гавриловнинг «Орнамент киргиз сусамира»[2], К, И, Антипина ва бошқа ҳаммуаллифларнинг «Народные традиции в современной материальной культуре и прикладном искусстве киргизии»[3], Академия наук киргизиского института истории «Взаимосвязии киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казакстана (конец XVIII-XIX в.)[3]. Бу асарларда чорвадор халқларнинг мато тайёрлаш уларнинг чорвачилик билан шуғулланиши, уларнинг мато тайёрлаш усуллари, терига ишлов бериш жараёнларидан маҳсулотлар тайёрлаши, палос тайёрлаш «ширдак», яъни палос, «чираш», яъни зардевор, «джабык баш», яъни бош ёпки, «джасдык» болишпуш, «саба», яъни теридан қимиз қуйиладиган махсус қоп тайёрлаш жараёнлари, уларни тайёрлашда ишлатиладиган орнаментлар, уларни тикишда ишлатиладиган чоклар: «ильме» илма, «джормомо» йўрма, «мушкуль» мушкулнинг ишлатилиши ҳақида маълумотлар берилган. Бу буюмларга ишлатилган орнаментларнинг нусхалари «кучкорок» ҳамда тоғ гулларини айрим элементлари кашталари ҳақида маълумотлар берилган. Бу маълумотлар Фарғона водийсида яшаган чорвадор халқнинг мато тайёрлаш усулларини ўрганишда ёрдам берди.

Фарғона водийсида яшаган чорвадор халқ ҳам худди ўтроқ яшаган халқлар сингари ўз эҳтиёжини қондириш учун мато тайёрлаганлар. Бунинг учун хом ашё сифатида ўзларининг меҳнат маҳсули ҳисобланган чорвачилик маҳсулоти жундан фойдаланган. Шунинг учун жун мато (шерст) деб аталган ҳамда тери маҳсулотидан этик, маҳси, сумка, пўстин, қимиз учун халта, қалпоқ, плаш тайёрлаганлар.

Жунни, аввало, офтобга ёйиб қуритганлар ва у ёпишган ўт-ўлан қолдиқлари, яъни хашаклардан тозаланган. Шундан сўнг жун ювилган ва офтобда қуритилиб савачўп (беҳи новдасидан тайёрлаган чўп) билан уриб титилган. Титилган жун атоноқ, урчуқ ва чиллак каби қўл асбоблари билан йигирилиб, ип ҳолига келтирилган. Фарғона водийси халқлари жунни йигиришда атоноқ ва кўпроқ урчуқдан фойдаланганлар. Жун ип эса махсус қозонларда қайнаб турган тузли, аччиқ тош эритмаси аралаштирилган ёки сиркали бўёқ сувга солиб, бўялган. Бўяш ҳам уй шароитида амалга оширилган. Бунинг учун жун ишқорли сувда қайнатилиб, оқар сувда чайилган. Қозонга солинган жун 30 дақиқа қайноқ сувли бўёқ ичида турган, сўнг уни ёғоч дастак ёрдамида олиб, махсус қуритиш учун ясалган мосламаларга осиб қуритилган. Шундан сўнг жун иплар тайёр ҳолатга келтирилган. Жундан палос тўқиш учун ўтроқ аҳоли фойдаланган “дўкон” деб аталувчи асбобдан фойдаланган. Арқоқ ипда ҳам, танда ип ҳам жун иплардан фойдаланиб тўқилган. Жун тайёрлаш ва уни ип шаклига келтириш турли асбоблар ёрдамида амалга оширилган. Айрим жойларда иптова билан, бошқа жойларда урчуқ ва бошқа жойларда эса чиллак билан, жун ип ҳолига келтирилган. Бу ҳақда В. Д. Жуков, С. Т. Толстов, В. М. Массон, А. И. Треножкин, С. Р. Русайкина ва бошқа мутахассисларнинг фикрига кўра, бу асбоблардан ҳунармандлар эрамиздан аввалги 2 минг йиллик ўрталаридан буён фойдаланиб келинган. Чорвадор халқларда мато тўқиш жараёнида тайёрланадиган буюмлардан бири палос(кигиз) ҳисобланади. Бу палос далада, яйловларда шуғулланувчи, ярми ўтроқ халқнинг эҳтиёжи ҳамда қора уйлар қуриш учун зарур бўлган. Уларни тайёрлашда ҳам фойдаланган[3]. Бунинг учун улар жун-палос тайёрлашган. Жун офтобда яхшилаб қуритилгандан сўнг уни ем-хашак қолдиқлари ва бошқа нарсалардан тозалаб, жун махсус сава чўп ёрдамида саваб титилган. Барча ахлатлардан тозалангандан сўнг жунни ювиб тозаланган, офтобда қуритилган. 1 та палос тайёрлаш учун палоснинг ҳажмига кўра 80-100 кг жун ишлатилган. Бунинг учун жунни йилига 2 маротаба, яъни баҳор ва куз ойларидан қўйлардан қирқиб олинган. Сўнг тозаланган жунни қамишдан тўқилган махсус наматни ерга тўшашдан олдин, наматнинг юқори томонига ва пастки томонига 3-4 м келадиган арқон ипни ташланади, сўнг унинг устига намат тўшалади. Наматнинг устига жун ёйиб бир хил қалинликда яъни 5-10 см қалинликда ёйиб чиқилган. Сўнг махсус савачўп билан уриб текисланган. Унинг устига қайнаб турган қозондан сувларни олиб 3-5 челак сув юнг устига куйилган. Сўнг эса палосга танланган гулни солиш учун бўялган жунни палос устига гул шаклига кўра ёйиб чиқилган ва савачўп билан гул шаклидаги жун текисланган. Шундан сўнг текисланган гул шакли устига қайноқ сув қуйиб чиқилган.

Намат иккитадан аёл ёрдамида 2 томондан тахлаб чиқилган ва икки аёл ҳар иккиси икки томонга алмашиб тортиб, сув сиқиб чиқарилган. Қолиб кетган сувни тўқмоқ билан уриб, қолган сув ҳам жун таркибидан чиқарилган. Шундан сўнг палос 3 кун офтобда ўралган ҳолда қўйилади[4]. Сўнг уч кундан сўнг ёйиб офтобда қуритилади. Бунда жун сифати, палоснинг ранги ҳисобга олинади. Палослар қора рангли ва малла, кулранг ҳолларда тайёрланади. Қора ва кулрангдаги палослар бўялган жунлардан тайёрланади. Малла ранг палос эса асосан бўёқсиз жундан тайёрланади. Қора уйларни устки қисмини ёпишда асосан бўёқ берилмаган жундан тайёрланган кигизлардан фойдаланади. Бунинг сабаби қишда совуқдан, ёзда эса иссиқдан сақлайди. Бунинг яна бир афзаллиги шундаки, ёмғир ва қорда, офтобда уни ранги ўзгармайди. Бошқа рангли палослар қора уйларни безаш учун ва бозорларда маҳсулот сифатида сотиш учун тайёрланган[4].

Чорвадор халқ бундан ташқари қўй, эчки, мол, от, туя ва эшак терисидан

қилинган чармлардан турли оёқ ва бош кийимлари, камар, уй-рўзғор буюмлари, хўжалик асбоблари тайёрлаган. Мазкур чармлар саур, мигрен, кемунт, деб номланган. Булардан убғори, қайроқи, такакий, хаккорий, поғайи каби этиклар жуда машхур бўлган. Теридан махсулот ишлаб чиқариш учун терига чорвадор халқлар ишлов беришган. Бу жараённи К. И. Антипина, А. Джумагулов, К. Мамбеталиева “Народнные традиции в современнной материальной культуре прикладном искусстве Киргизии” алохида айтилган. Бунда “тери ошлаш” жараёни “кўнчилик” деб аталган жараён бажарилган. Сўйилган хайвоннинг териси олиниб, у бир кун мобайнида оқар сувга тўсиқ тўсиб ботириб қўйилган. Сўнг эса оқар сувдан олиниб, охак уютилган сувга солинган. Бу сувда тери жунлардан тозаланган. Кейин эса сульфат тузи эритмали сувга солинган. Бу сувда тери юмшайди. Ҳар 5 та сигир териси учун 2 кг туз солинади. Шундан сўнг тери “тиғ” ёрдамида бир хил қалинликка келтирилади, ортиқча нарсалардан тозаланади. Тери ишқорли сувга солинади. Терини чидамлилиги оширилади, тери оқар сувга солинади. Оқар сувдан олинган тери офтобда қуритилади. Ерга ёйиб қора рангга бўялади. Бўяш қўл мехнати билан амалга оширилади. Биринчи бўёқдан сўнг терининг орқа томонидаги тивитлардан тозаланади. Иккинчи бўёқни беришдан олдин тери махсус рамкага тортилади. Текис таранг тортилган терига махсус мочалка билан қора ранг берилади. Бўёқ берилган тери махсус рамкадан олиниб, кафтланади (кафт билан текисланади). Бунда тери текис холга келади. Бу холатдан кейин охирги учинчи қора рангли бўёқ билан бўялади, тери қуритилади. Тайёр тери “тери бозори” га олиб чиқиб сотилади. Тайёр терини этикдўзлар, махсидўзлар, сумка тикувчилар, чакмон тикувчилар сотиб олиб, махсулот тайёрлашган. Ҳозирги кунда тери ошловчилар Андижон шахрининг “Бой махалла” худудида “кўнчилар” махалласи бўлиб, бу махаллада 15 дан ортиқ хонадон тери ошлаш билан шуғулланади. Улардан Нўмоновлар оиласи XIX асрдан бери бободан-отага, отадан-ўғилга мерос бўлиб келмоқда. Нўмонов Нўмон, Нўмонов Аҳмад, Нўмонов Ўктам, Нўмонов Искандарлар шулар жумласидандир. Яна шундай оилалардан Юлбарсовлар хонадони, Тожибоевлар хонадони шулар жумласидандир[5]. Жун ва жундан тайёрланадиган махсулотлар хунармандчиликнинг бир тури бўлиб ажраб чиқмаган[4] Чорвадор халқларда жун ипдан мато хам тўқишган. Бунинг учун ўтроқ ахоли фойдаланган «Дўкон» деб аталган дастгохдан фойдаланилган. Жундан мато тўқишда арқоқ ип ҳам, ўриш ипи хам жундан тайёрланган ипдан фойдаланилган. Жун матони тўқиш жараёни ўтроқ ахолининг тўқиш жараёнига ўхшайди. XIX асрда чорвадор халқлар томонидан «ширдак» ёки «тақир гилам», «патсиз гилам» хам тўқилган. Бунга Андижон адабиёт ва санъат музейида сақланувчи «Хидирша», деб аталувчи худудда яшовчи ахоли томонидан тўқилган гилам мисол бўлади. Гиламни тўқишда махсус “дўкон” деб аталган дастгохдан фойдаланган. Бу дастгох ўтроқ ахоли мато тўқишда фойдаланган дастгохдан фарқ қилади, шунингдек, чорвадор ахоли мато тўқишда фойдаланган “дўкон” деб аталган дастгохдан хам. Бу дастгохнинг тузилиши оддий бўлиб, у ҳам беҳи ёки ёнғоқ дарахтидан қилинган. 2 тадан тирсак деб аталувчи ушлаб турувчи оёқ қисми бўлиб, ерга дастгох тегиб турмаслиги учун кўтариб туради. 2 та катта тирсак вертикал (тик) қисмдан иборат бўлиб, 2 та нов деб аталувчи горизонтал (кўндаланг) қисмдан иборат. 2 та кўндаланг қисмдаги новга пишиқ йигирилган пахта ипи параллел (ёнма –ён, кетма -кет) қилиб тортилади. Сўнг дастгохда ёнма-ён ипларнинг орасидан ипни ўтказиб, тўқиб чиқилади. Бу усулда асосан тақир гиламлар хам, патли гиламлар хам тўқилади. Чорвадор халқларда «қуроқ» деб номланган буюм тайёрланган бўлиб, буни кашта тикиш усулига ўхшаб кетади. Бунда нақшлар

тикишда чизилмай, мато парчаларидан фойдаланган ҳолда нақш тайёрланади, нақш эса мато парчаларини бирлаштириш ҳисобига ҳосил бўлади. Ҳар бир матони тўғри чок билан бирлаштириш ҳисобига ҳосил бўлади. Бунда ҳосил қилинаётган нақш ёки гул қуроқ тайёрлаётган чеварнинг ижодий фаолиятига, унинг орзу-ўйларига, мақсад–муддаоларига боғлиқ. У ўзи хоҳлаган нақшни, ифодаламоқчи бўлган тасвирни турли хил рангли матолар бўлаклари орқали ифодалайди. Мато бўлакларини асосан қайчи билан тўртбурчак, квадрат, учбурчак, доира, ярим доира, ромб каби геометрик шакллар қирқиб, тайёрлаб олинади. Сўнг эса бу мато бўлаклари игна ва ип ёрдамида бирлаштирилади. Бирлаштириш жараёнида ишлатилган чок асосан матонинг орқа томонида қолади. Устки томонида эса нақш ҳосил бўлади. Қуроқ ёрдамида ҳосил қилинган нақшлардан келинлар сепи учун ёстиқ жилди, кўрпача, елпиғич, деворларни безаш учун зардеворлар, нон узишда ишлатиладиган енгчалар тайёрланган. Кураклар ёрдамида қозонларни ушлаш учун «тутқи», чойнаклар қўйиш учун таглик, чойнакдаги чойни совиб қолмаслигининг олдини олиш мақсадида чойнак қалпоқлар тикилган[6].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб айтганда, Фарғона водийсида яшовчи чорвадор халқлар ҳам қадимдан кашта буюмлари тайёрлаганлар. Кашта буюмларидан қора уйларни безаш учун палослар, ёш келинлар уйларини безаш учун буюмлар, келин сарполарининг ичидаги келинлик либослари, от ёпқилар, дўппилар, юк халталар, гиламлар тайёрлаганлар. Ўтроқ халқлар кашта буюмларидан турли маросимларда фойдаланган бўлса, чорвадор халқлар ҳам ўзларининг маросимларида кашта буюмларидан фойдаланган. XIX аср охири XX аср бошларида Фарғона водийси ҳудудида ўтроқ халқлар қатори, чорвадор халқлар каштачилик буюмлари, жумладан мато ишлаб чиқариш яхши ривожланган. Кашта тикишда чорвадор халқлар “жормомо”, “басма”, “илмоқ”, “терсқайиқ”, “болғар чок” каби чоклардан фойдаланган. Биз ўрганаётган даврда чорвадор халқларда ҳам кашта буюмлари кўп таёрланган. Бу буюмлардан “жой ёпқи”, “болишпўш”, “ширдак”, “от жапқи”, “хуржун халта”, “қиз кўйлак”, “кигиз қолпоқ” лар тайёрланган[4].

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Абдуллаев У. С. «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар» 2006. Т. 51-60 бет.
2. М.Ф. Гаврилов. «Орнамент киргиз сусамира» - Т: 1929. стр. 104-110.
3. К.И. Антипина идр. Народные традиции всовременной материальной культуре и прикладном искусстве киргизии. -Москва: Изд «. НАУКА»1964. стр. 91—93. (конец XVIII-XIX в.). - Фрунзе: Изд. «Илим»1985. стр. 35-47.
4. Дала материаллари. Андижон вилояти. Жалакудук тумани. Капа қишлоғи. Турсунхон Маметова.
5. Нўмонов Ўктам. Андижон шаҳри. Эски шаҳар.Кўнчилар маҳалласи. Дала ёзуви. Андижон вилояти. Жалакудук тумани. Гулойим Адишева. Х. Адишева.